

W czym maszerował „Pewiaczek Ród”

– słów kilka o umundurowaniu PWK w II Rzeczypospolitej

Pewiaczek Ród – to jak mówiły same o sobie wszystkie członkinie największej kobiecej organizacji paramilitarnej w okresie międzywojennym – Organizacji Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju (OPKdOK) znanej od czerwca 1939 roku pod nazwą Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet (OPWK)¹.

MIKOŁAJ KOLOREK

Organizacja ta przez cały okres swojej działalności realizowała szeroki zakres czynności związanych z ogólnie przyjętym hasłem: przysposobienia wojskowego kobiet. Zarządzana społecznie lecz w ścisłym porozumieniu z Państwowym Urzędem Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego budowała w oparciu o liczne rzesze kobiet zręby pomocniczej wojskowej służby kobiet. Jako

Orzeł PWK [Źródło: E. Zawacka, *Czekając na rozkaz*, Lublin 1992, s. 410]

jedyna organizacja kobieca, która uzyskała oficjalne poparcie władz wojskowych miała w chwili wybuchu wojny zostać zmilitaryzowana a przeszkolone członkinie miały wejść do służby w wydzielonych jednostkach pomocniczych. Niestety szybki prze-

bieg Kampanii Wrześniowej w 1939 roku spowodował, że organizacja nie zdołała rozwinąć się do służby wojennej. Jednak te tysiące przeszkolonych kobiet stanęły później do walki w szeregach Armii Krajowej i Polskich Siłach Zbrojnych. Niepowtarzalny fenomen jakim była sama organizacja nie tylko pozostawił wielką spuściznę duchową i materialną, ale także był widoczny w II Rzeczypospolitej. Jednym z najbardziej rozpoznawalnych przejawów zwartości i siły Organizacji Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju było wykształcenie indywidualizowanego umundurowania obo-

wiązującego *Pewiaczki*. Uczestniczki i kadra obozu szkoleniowego PWK. Pośrodku w bluzie nowego typu z Krzyżem Walecznych insp. Stefania Frołowiczowa. Część instruktorek ma na głowach furazerki. Zdjęcie znakomicie obrazuje różnorodność materiałów, z których są wykonane spodnie i kurtki, a co za tym idzie stopień ich wypłowienia oraz różnorodność obuwia. Spała 1936 rok [Fot. ze zb. FGEZ]

Plat sztandaru OPKdOK/OPWK [Źródło: E. Zawacka, *Czekając na...*, s. 62–63]

Całość organizacji przez szereg lat funkcjonowania wykształciła niepowtarzalną a zarazem nawiązującą w harmonijny sposób do *barwy i broni* odrodzonego Wojska Polskiego, nie tracąc, wszakże, nic na swojej użyteczności. Pomimo zachowania jednego znanego egzemplarza umundurowania w Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy, licznych fotografii oraz sporej ilości materiałów przechowywanych między innymi przez Fundację Gen. Elżbiety Zawackiej, wiele zagadnień tematu wymaga dalszych pogłębionych badań.

W artykule, który jest oparty na pracy zamieszczonej w Biuletynie Fundacji Gen. Elżbiety Zawackiej z 2009 roku, zostanie przybliżona symbolika organizacji, sztandary, opis stopni organizacyjnych, oznaczenia wyszkolenia fachowego oraz umundurowanie i jego przemiany na przestrzeni lat. W artykule nie omówiono typów ubiorów indywidualnych stowarzyszeń wchodzących w skład OPKdOK/OPWK oraz realizujących program przysposobienia wojskowego kobiet z uwagi na fakt, że członkinie tych stowarzyszeń w momencie występowania w ramach pwk najczęściej nosiły umundurowanie własnej organizacji. Dotyczyło to głównie takich organizacji jak Związek Harcerstwa Polskiego, Związek Strzelecki czy Polski Czerwony Krzyż.

OPKdOK/OPWK będąc przez cały okres swojego istnienia organizacją społeczną nie mogło używać symboli zastrzeżonych dla Wojska Polskiego oraz

Kopia Orła sztandarowego OPKdOK/OPWK [Źródło: E. Zawacka, *Czekając na...*, s. 331]

instytucji rządowych. Barwami PWK były tradycyjne barwy piechoty polskiej, czyli kolory granatowy oraz żółty.

Od 1928 roku wprowadzono indywidualne godło dla tworzącej się OPKdOK. Miało to miejsce na Walnym Zjeździe OPKdOK 13 kwietnia 1928 roku. Przedstawiało ono orła bez korony stylizowanego na orle wojskowym, trzymającego w szponach tarcze z wpisanymi literami /PWK/. Orzeł ten w formie odznaki noszony był na nakryciach głowy, kombinezonach mundurowych oraz występował na sztandarach organizacji.

Od 1929 roku rozpoczęto nadawanie sztandarów poszczególnym kołom lokalnym oraz terenowym. Sztandar mógł być nadawany tylko za zasługi danego koła na wniosek i uchwałą Walnego Zjazdu Organizacji. Wedle tych wytycznych wszystkie sztandary nadawane kołom lokalnym były identyczne, z wyjątkiem daty nadania haftowanej na prawej stronie płatu sztandaru. Pierwszą chorągiew otrzymało środowisko Warszawskie. Artykuł sprawozdawczy z tej uroczystości opisuje wygląd sztandaru w następujących słowach: *Sztandar nasz, pierwszy sztandar PWK ma barwy piechoty [...] W obramowaniu liści dębowych napis – Organizacja Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju. Druga strona sztandaru jest państwowa jako symbol naszej służby dla Państwa. Na niej wyhaftowany znak Organizacji: Orzeł i litery*

PWK². Z zachowanych materiałów ikonograficznych można dosyć dokładnie opisać wygląd płatu sztandaru. Chorągwie PWK były kwadratem o przepuszczalnych wymiarach metr na metr. Płat był wykonany prawdopodobnie z adamaszku. Lewa strona płata była w barwach biało-czerwonych, co do kolorów prawej strony, nie udało się dostatecznie wyjaśnić tej kwestii. Mogły być to kolory biały i czerwony lub, co też wydaje się prawdopodobne, granatowy i żółty. Kolory te były tradycyjnymi barwami PWK. Sztandar z trzech

Orzeł mundurowy PWK – wersja duża
[Źródło: ze zb. autora]

stron był obszyty złotymi frędzlami. Na prawej stronie pośrodku w wieńcu z liści dębowych wyhaftowana była, wyżej już wspomniana nazwa organizacji. Na prawym płacie sztandaru, na środku, znajdował się haftowany orzeł PWK. Drzewiec, wykonany był z jesionowego, politurowanego drewna. Miał długość około dwóch i pół metra i grubość około trzy i pół centymetra średnicy. Tuż pod dolnym brzegiem poły znajdowała się mosiężna tuleja, łącząca dwa kawałki drzewca. U dołu miał mosiężną stopkę (trzewiczek), a na górze umieszczony był prostokątny sześcian. Na wierzchu tego sześcianu znajdował się wizerunek orła PWK. Głowa orła odwrócona była od drzewca w kierunku prawej strony płachty.

Orły PWK występowały również na umundurowaniu *pewiaczek*. Noszono je na patkach kołnierzkowych bluz, kurtki, frenczy, płaszczy oraz na nakryciach głowy. Odznaki te występowały w dwóch wersjach dużej i małej. Duży orzeł różnił się nieznacznie kształtem od małego, jednakże obydwa miały malowane lub emalowane tarcze. Odpowiednio napis PWK i obwódka występowały w kolarze żółtym, tło tarczy natomiast malowane było na kolor granatowy. Sam orzeł najczęściej był srebrzony. Wersja duża miała być noszona wedle przepisów ubiorczych z 1932 roku na kapeluszach, beretach i furażerkach³. Orzeł ten na beretach przysługiwał tylko ćwiczącym członkiniom PWK. Dla instruktorek na tego typu nakrycie głowy była przewidziana mała wersja orła PWK. Takie przepisy obowiązywały do

potocznie *wąsami*. Jednakże system ten jest dużo rzadziej spotykany w zachowanych do dnia dzisiejszego egzemplarzach. Małe orły z poszczególnych serii produkcji różnią się nieznacznie między sobą. Widoczne jest to najczęściej w wyglądzie głowy, stopnia jej podniesienia oraz kształtu i układzie piór. Różnice te spowodowane są najprawdopodobniej tym, że większość kół lokalnych samodzielnie zamawiała odznaki u różnych grawerów czy firm trudniących się tą profesją. Wymiary zachowanych sztuk małych orłów oscylują w granicach dwudziestu trzech milimetrów na dwadzieścia cztery milimetry. Duży orzeł miał średnicę około trzydziestu pięciu milimetrów. Na podstawie zachowanych fotografii można zauważyć, pojawienie się orzełków PWK obydwu typów, na umundurowaniu i nakryciu głowy, od końca lat dwudziestych.

Równie ważne jak orły, które miały między innymi wyróżniać *pewiaczki*, były stopnie. Miały one za zadanie określać stopień wyszkolenia, staż, role w sto-

1935 roku, kiedy to wchodzi do użytku *Tymczasowe przepisy mundurowe*⁴, zastąpione *Instrukcją mundurową* wydaną w tym samym roku. W przepisach tych na wszystkich nakryciach głowy bez względu na stopień obowiązuje już mała wersja orła. Małe orły były także umieszczane na patkach kołnierzkowych bluz, kurtki oraz płaszczy wszystkich członkiń PWK bez względu na stopień. Były one najczęściej tłoczone w srebrzonym tombaku lub stali, wyposażone w słupek z nakrętką służącą do mocowania orła na tkaninie. W niektórych zachowanych egzemplarzach zamiast słupka z nakrętką widoczne są mocowania w postaci stalowych pręcików zwane

warzyszeniu oraz pełniły istotny element w procesie wychowawczym i kształceniowym wśród członkiń organizacji⁵. Przez cały okres istnienia OPKdOK/OPWK obowiązywały dwa systemy. Pierwszy obejmował stopnie organizacyjne począwszy od stopnia ochotniczki a kończąc na stopniu inspektorki PWK. W skład drugiego systemu wchodziły stopnie przeszkolenia fachowego oraz wyszkolenia instruktorskiego. Należy zaznaczyć, że ten ostatni był opracowany przez Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przeprosobienia Wojskowego i obowiązywał nie tylko w OPKdOK/OPWK, ale także w innych organizacjach proobronnych realizujących zadania przeprosobienia wojskowego kobiet. Stopnie organizacyjne były noszone na trójkątnych ciemnogramatowych patkach wykonanych z niefarbującego materiału. W przypadku kurtki lub bluzy wykonanej z wełny obowiązywały patki sukienne naszyte na karton i przyfastrygowane⁶. Sam stopień był wykonany z czerwonego lub srebrnego sutaszu. Na omawiany trójkąt z naszytym stopniem nakładano centralnie małego orzełka PWK. Takie same zasady obowiązywały przy naszywaniu stopni na płaszcze, kurtki i frencze instruktorskie. Na przestrzeni lat system stopni organizacyjnych oraz ich wygląd był nieznacznie modyfikowany. Autorowi znane są zmiany występujące w dokumentach z lat 1930⁷, 1932⁸, 1935⁹ i 1939¹⁰. Na podstawie tych danych można prześledzić ewolucję rang w stowarzyszeniu. Wynika, że większość z nich była podyktowana użytecznością, dostosowaniem do zmian strukturalnych oraz zwiększeniem się liczności członkiń.

Drugim systemem stopni były wprowadzone niejako odgórnie, wspomniane już oznaczenia przeszkolenia fachowego i stopni instruktorskich PWK. Stopnie te były nadawane i weryfikowane urzędowo, jednakże samo szkolenie, w celu uzyskania stopni instruktorskich, przeprowadzano w stowarzyszeniach. Wyjątek stanowił Wyższy Kurs Instruktorski PWK, który był przeprowadzany centralnie przy PUWFiPW. Przeszkolenie fachowe mogły przechodzić *pewiaczki* do stopnia

Orzeł mundurowy PWK – wersja mała
[Źródło: ze zb. autora]

starszej przodowniczki włącznie. Do 1933 roku odznaki ukończenia przeszkolenia *ogólno wojskowego* były naszyte po skosie, na granatowym mankiecie bluzy. Były to paski długości pięciu centymetrów wykonane z złotej lamy naszyte pod kontem czterdziestu pięciu stopni w stosunku do brzegu mankietu i w odległości dwa i pół centymetra od niego¹¹. W niejednokrotnie przytaczanych tutaj *Wskazówkach Organizacyjnych Pracy PWK* z 1932 obok rysunku oznaczenia wyszkolenia *Ogólno wojskowego I stopnia* istnieją niepodpisany analogiczny rysunek, z tym że posiadający dwa złote paski. Prawdopodobnie jest to zobrazowanie oznaczenia ukończenia kursu *Ogólno wojskowego II stopnia*. Oznaczenia wyszkolenia fachowego naszywano w omawianym okresie (tj. w latach 1928–1933) jako barwne wypustki, umiejscowione w poprzek patek kołnierzkowych tuż przy ich górnej krawędzi. Niestety nie udało się określić barwy tych wypustek oraz rodzajów wyszkolenia fachowego obowiązyującego w tym okresie, być może były one analogiczne do wytycznych oznaczeń wyszkolenia fachowego zawartych w *Instrukcji o Przeprosobieniu Kobiet do Obrony Kraju*, Warszawa 1933 rok. Od momentu wprowadzenia w 1933 roku przez PUWFiPW *Instrukcji o Przeprosobieniu Kobiet do Obrony Kraju* zachodzi ujednolicenie sposobu noszenia oznak wyszkolenia fachowego i ogólnego wojskowego w stosunku do oznaczenia wyszkolenia instruktorskiego¹². Zniknęły granatowe mankiety w umundurowaniu *pewiaczek*. Rozpoczęto umieszczanie oznak na prostokątnych granatowych patkach, o długości ośmiu centymetrów i szerokości czterech centymetrów. Prostokąt ten był ścięty u góry pod kątem prostym tworząc trójkąt o wysokości dwóch centymetrów. Owe patki te były naszywane do 1933 roku w odległości pięciu centymetrów od zapięcia mankietu i dwóch centymetrów od dolnej krawędzi¹³. Sama patka została wydłużona w 1935 roku do dziewięciu centymetrów tak, aby podstawa trójkąta była na wysokości wszycia mankietu. Odległości jej naszywania w stosunku do zapięcia mankietu, już od 1933 roku zmniejszyła się do czterech centymetrów¹⁴. W latach 1933–1939 kolejne instrukcje nie wprowadzają na tym polu drastycznych zmian. Dopiero *Instrukcja Mundurowa dla uczestniczek służby społecznej* sugeruje przesunięcie patki mankietowej o centymetr w dół, tak, aby odległość od krawędzi mankietu wynosiła również jeden centymetr¹⁵. Najmniej na zmianach regulaminowych ucierpiały oznaczenia wyszkolenia instruktorskiego, zmieniały się tylko wielkości patek, na które były naszyte. Oznaczenia zaś wykonane były ze złotego sutaszu. Analizując zdjęcia związane z tą tematyką można stwierdzić, że na dostępnych fotografiach

Zofia Kuśnierz. Na zdjęciu *pewiaczka* występuje w typowym berecie obowiązującym w OPKdOK/OPWK, bluzie tzw. *Starego typu* i ciemnogramatowym krawacie zakładanym okazji oficjalnych wystąpień, prawdopodobnie pierwsza połowa lat trzydziestych [Fot. ze zb. FGEZ]

Mundur członkini OPKdOK/OPWK ze zbiorów MWL w Bydgoszczy [Fot. autor]

nie występują znaczące uchybienia świadczące o nie przestrzeganiu wytycznych dotyczących oznaczeń wyszkolenia i stopni organizacyjnych.

Niejako trzecim systemem stopni obowiązującym w OPKdOK w ramach PWK były sznury naramienne, oznaczające pełnienie poszczególnych funkcji w systemie organizacyjnym danych jednostek. Przysługiwała instruktorka, pełniąc odpowiednie funkcje administracyjne w strukturach stowarzyszenia. Sznury te były koloru granatowego. Noszono je z lewego ramienia, przypinając pod klapy lewej kieszeni. Komendantce drużyny przysługiwało zakończenie sznura w postaci jednego chwaścika, komendantce plutonu – dwa, a komendantce plutonu – trzy¹⁶. Oprócz tego, na fotografiach z obozów pwk, można zauważyć *pewiaczki* pełniące role adiutantek, które noszą, z prawego ramienia, sznury wzorowane na wojskowych sznurach adiutanckich.

Prawdopodobnie od początku opracowania pierwszego regulaminu mundurowego przez PUWFiPW dla pwk, wyróżniano trzy rodzaje umundurowania. Był to mundur ćwiczebny – noszony w czasie ćwiczeń i podczas przebywania na obozie przeprosobienia wojskowego kobiet, służbowy i odświętny – noszony podczas uroczystości i wystąpień reprezentacyjnych *na zewnątrz*. Ostatnie dwa mogły być noszone także poza służbą¹⁷.

Elementem umundurowania, które stosunkowo najmniej zmieniło się na przestrzeni lat było nakrycie głowy. Z początku przepisy wyróżniały jego cztery typy: beret, kapelusz, furażerkę w kolorach khaki oraz granatowym¹⁸. Od 1935 roku w wytycznych nie wymienia się granatowej furażerki oraz kapelusza, jednakże na pojedynczych zdjęciach datowanych na drugą połowę lat trzydziestych widuje się zespoły PWK w tych ostatnich¹⁹. Beret w kolorze ciemnogramatowym obowiązywał wszystkie uczestniczki należące do organizacji. Przysługiwał on także instruktorkom w czasie wystąpień uroczystych i w szeregu. Beret był przylegający do głowy wykonany z sukna metodą tłoczenia, na szczycie posiadał charakterystyczną antenkę. Z przodu beretu umieszczano odznakę OPKdOK. W latach 1928–1935 członkinie ćwiczące, czyli wszystkie *pewiaczki* nieposiadające stopnia instruktorskiego, nosiły orła PWK w wersji dużej. Instruktorki w omawianym okresie miały natomiast obowiązek nosić małą wersję orła²⁰. Po 1935 roku na beretach obowiązywała już tylko wersja mała orła PWK, bez względu na stopień²¹. Następną formą nakrycia głowy, bardziej popularną w początkach istnienia OPKdOK to kapelusz. Był on wykonany z płótna koloru khaki. Główkę miał półkolistą, złożoną z sześciu brytów, szerokości szesnastu–osiemnastu

centymetrów. Rondo kapelusza składało się z podwójnego materiału szerokości pięciu–sześciu centymetrów. Całość ronda była stebnowana a jego tylna część podwijana była do góry. Kapelusz był dokoła obszyty paskiem ciemnogruntowego sukna o szerokości pięciu centymetrów. Na przedzie powinna się znajdować duża odznaka PWK, jednakże na wielu zdjęciach ona nie występuje. Wedle wytycznych z przodu kapelusza powinna znajdować się przymocowana dwoma guzikami skórzana podpinka ze skóry brązowej szerokości dwóch centymetrów, zapinana na metalowa sprzączkę²². Z uwagi na funkcjonalność samej podpinki, układ taki wydaje się nielogiczny. Tym bardziej, że na rysunku zamieszczonym w przepisach z 1932 roku oraz na zdjęciach, podpinka jest mocowana po bokach kapelusza, na zewnątrz. Tuż pod mocowaniami podpinki wycięte były otwory umożliwiające przewleczenie jej pod rantem i zapięcie bez konieczności gnienienia go. Następnym typem nakrycia głowy niewystępującym w przepisach mundurowanych po 1935 roku i prawdopodobnie wycofanym z użytkowania była furażerka koloru ciemnogruntowego. Miała ona krój furażerki wojskowej wykonanej z płótna. Rand furażerki był obszyty żółtą wypustką. Furażerka eksponowana w PMW ma odmienny krój od tych widocznych na zachowanych fotografiach oraz nie posiada żółtej wypustki. Na przedzie mocowano, podobnie jak na kapeluszach, dużego orła PWK. Oprócz omówionych wyżej trzech rodzajów nakryć głowy występowała jeszcze furażerka koloru khaki przeznaczona tylko dla instruktorek PWK. Była, podobnie jak jej poprzedniczka, kroju furażerki wojskowej, posiadająca na przedzie orła PWK. Do

1935 roku powinien być to orzeł duży, a po tym roku zaczęło obowiązywać noszenie orła w wersji małej²³. Na zachowanych zdjęciach instruktorskie furażerki posiadają różne kroje i odcienie.

Największym przeobrażeniem na przestrzeni lat poddano bluzy i kurtki wchodzące w skład umundurowania członkiń organizacji. Z uwagi na fakt, że w regulaminach mundurowych PWK nie zachodzi rozróżnienie wzorów ani typów umundurowania w stosunku do poszczególnych modeli oraz występowanie ich jednocześnie, autor zastosował nazewnictwo obowiązujące w Wojsku Polskim. Bluzy PWK starego wzoru, zakładane przez głowę, a mające niemal identyczny krój z bluzą drelichową wz. 25 będzie nazwane – bluzą. Nowe modele umundurowania PWK wprowadzone od 1935 roku zgodnie z nazewnictwem przyjętym dla mundurów wz. 36 o podobnym kroju będą określane mianem kurtek. Pierwszy rodzaj bluzy dla pwk został prawdopodobnie opracowany w 1928 roku wraz z tworzeniem przepisów mundurowych dla Przynależności Wojskowej. Bluzy były koloru khaki wykonane z drelichu lub cienkiej wełny. Na piersi posiadała naszyte dwie kieszenie z kontrafałdami po środku. Klapki kieszeni zapinane były na jeden mały guzik. Kieszenie powinny mieć wymiar piętnastu na dwanaście centymetrów, kontrafałda czterech centymetrów a klapka długość siedmiu centymetrów. Naramienniki u członkiń ćwiczących były wykonane z ciemnogruntowego sukna, który był naszyty na pierwotnych naramiennikach koloru khaki. Sprawa stosowania naramienników barwy granatowej w bluzach nie jest do końca wyjaśniana, ponieważ po 1935 roku widuje się zdjęcia gdzie na

Zawodzińska Maria we frenczu instruktorskim, nie-regulaminowe oznaczenia przewodniczki naszyte pionowo. Na lewym ramieniu, nieokreślonego stopnia, sznur funkcyjny. Na prawej kieszeni odznak instruktorska L.O.P.P. [Fot. ze zb. FGEZ]

części bluz widnieją te naramienniki a na części nie. Aspekt ten wymaga dokładniejszych badań, być może sprawę tę regulowały indywidualnie hufce lub koła PWK. Instruktorki przez cały okres stosowania tych bluz posiadały naramienniki w kolorze khaki. Bluzy zapinane były na cztery małe rogowe guziki w kolorze szarym do wysokości stanu. Pierwszy z nich przyszyty na stojce kołnierza pełnił rolę haftki. Kołnierz był wykładany, wykonany z podwójnego materiału, szerokości dziesięciu centymetrów, w tym dwa centymetry poświęcone były na wykonanie stojki. Na rogach kołnierza naszywano ciemnogruntowe trójkąty. Wedle przepisów z 1932 roku były one wykonane z sukna. Na trójkąty te naszywano stopnie organizacyjne OPKdOK wraz z orzełkiem PWK, w wersji małej, oraz do 1933 roku oznaczenia wyszkolenia fachowego. Te ostatnie były naszywane na podstawę trójkąta w formie barwnej wypustki o szerokości pół centymetra²⁴. Rękawy były zwężane ku dołowi, zakończone u członkiń ćwiczących ciemnogruntowym mankietem wykonanym z sukna. Zapinane na dwa guziki koloru materiału. Oficjalnie były one stosowane do 1933 roku, kiedy to wchodzi do użytku nowy regulamin oznaczeń stopni wyszkolenia fachowego, gdzie następuje likwidacja ich barwnej wersji. Oznaczenia wyszkolenia ogólnie wojskowego wraz oznaczeniami wyszkolenia fachowego, z kołnierzy, przechodzą na patki mankietowe analogicznie jak u instruktorek. Długość bluzy z tyłu powinna być taka, aby dół poły dotykał płaszczyzny siedzenia w postawie

siedzącej, a krój jej powinien być lekko rozszerzający się ku dołowi²⁵. Jak wynika z licznych zdjęć ten ostatni wymóg był nągninnie nieprzeznaczony na korzyść dopasowania bluzy w talii. Omawiana bluzy przysługiwała wszystkim *pewiaczka* w czasie ćwiczeń, wystąpię uroczystych, służby oraz poza nią. Instruktorki mogły nosić ją podczas ćwiczeń, wystąpię w szeregu zarówno podczas służby jak i poza nią. Prawdopodobnie w latach 1928–1932 bluzy te nie były przewidziane dla instruktorek. Świadczyć może o tym fakt niewystępowania wersji stopni organizacyjnych przeznaczonych dla instruktorek w formie do naszycia na ww. bluzę. Może z tego wynikać, że w przytoczonym okresie instruktorki regulaminowo mogły nosić tylko frence. Wyjątkiem jest tylko przodowniczka, które posiada specyfikacje stopni na bluzę jak i na frencz. *Organizacja personalna*, OPKdOK, KN L.dz.560, 1 kwietnia 1930 roku.

Od 1935 roku, kiedy wchodzi na wyposażenie kurtki mundurowe dla OPKdOK/OPWK, opisana wyżej bluzy zostaje prawdopodobnie poddana częściowej modyfikacji. Z bluzy w większości przypadków zostają odjęte granatowe naramienniki, oraz zostaje doszyta druga para kieszeni dolnych usytuowana analogicznie jak w opisanej niżej kurtce mundurowej. Bluzy ta, zwana bluzą modyfikowaną lub przejściową, nie była ujęta w żadnych oficjalnych pismach. Prawdopodobnie była to oszczędna konwersacja strych bluz na nowe.

Kiedy w 1935 roku wchodzi do użytku *Tymczasowe przepisy mundurowe*²⁶, a chwilę później *Instrukcja mundurowa*²⁷, pojawia się na wyposażeniu wspomniana już kurtka mundurowa. Krojem była ona bardzo podobna do kurtek wz. 36. Kolor bluzy, przepisy mundurowe określają, jako piaskowy – beige (sic!), miała być ona wykonana z drelichu wyrobu gabardynowego. Dla instruktorek mogła być to wełna lub w wersji letniej roboczej samodziałowe płótno koloru szarego. W talii kurtka miała być lekko wcięta, a jej długość miała być tak dobrana, aby dół poły nie dosięgał płaszczyzny siedzenia o cztery centymetry. Kurtka była zapinana z przodu na siedem guzików czterodziurkowych o kolorze materiału. Guziki rozstawione powinny być w ten sposób, aby pas główny przechodził między szóstym a siódmym guzikiem. Kołnierz stojący – wykładany był wykonany z podwójnego materiału, szerokości sześciu centymetrów od przodu zwężający się ku tyłowi. Na rogach kołnierza, podobnie jak w bluzach, naszywano patki w kształcie trójkątów o długości ramienia sześciu centymetrów. Patki powinny być wykonane z materiału niefarbującego. W przypadku patek stosowanych przy kurtkach wełnianych przeznaczonych dla instruktorek, powinny być

Ćwiczenia pokazowe p.gaz, część uczestniczek posiada kurtki typu przejściowego. Kurtki posiadają granatowe naramienniki oraz zielone mankiety z naszytymi patkami obowiązującymi po 1933 roku. Kadr z kroniki PAT [Fot. ze zb. Autora]

one wykonane z sukna, naszyte na karton i przyfastrygowane. Na nich umieszczano stopnie organizacyjne oraz montowano małą wersję orła PWK. Rękaw kurtki zwężał się ku dołowi, lekko przymarszczony, zakończony mankietem szerokości ośmiu centymetrów. Na mankiecie w odległości czterech centymetrów od guzika oraz jednego centymetra od brzegu mankieta, umieszczona była patka z analogicznego materiału jak patki kołnierzowe. Przyszywano na nich stopnie wyszkolenia fachowego oraz instruktorskiego. Miała ona wymiary dziewięć na cztery centymetry, mając ścięcie u góry w kształcie trójkąta o wysokości dwóch centymetrów. Patka

umieszczona była na mankiecie w taki sposób, aby podstawa trójkąta pokrywała się z wszyciem mankieta. Naramienniki były wykonane z materiału bluzy bez względu na stopień. Na końcu posiadały ścięcie w szpic i były przymocowane za pomocą małego guzika w taki sposób, aby ich koniec dotykał krawędzi wyłożonego kołnierza. Bluzy posiadała cztery kieszenie – dwie górne i dwie dolne, gładkie zamykane prostokątnymi klapkami na małe guziki koloru materiału. Kieszenie górne powinny mieć wymiary dwanaście na dziesięć centymetrów, z klapką o długości pięciu centymetrów. Dolna kieszeń miała siedemnaście na czternaście cen-

Drużyna ratownicza OPKdOK, ratowniczki mają na sobie bluzy tzw. *Starego typu* z granatowymi mankietami i naramiennikami. Na głowach rzadko spotykane granatowe furażerki z żółtą wypustką i dużą odznaką PWK. W bieli st. asp. Halina Śmigielska, Baranowicze, 1932 rok [Fot. E. Zawacka, *Czekając...*, s. 209]

Obóz PWK. Dobrze widoczne spódnice tzw. *Starego wzoru* oraz charakterystyczne karabińczyki przy pasach głównych. Część kursantek ma na sobie białe bluzki sportowe w wersji wyjściowej z granatowym krawatem. Spała, prawdopodobnie pierwsza połowa lat trzydziestych [Fot. ze zb. FGEZ]

Defilada z okazji święta 3 maja, *Pewiaczki* w spódnicach obowiązujących od 1935 roku. Kierunkowa kolumny posiada nieregularne zapięcie sukni w postaci braku listwy kryjącej. Bluzy starego typu bez granatowych naramienników i mankietów, 1936 rok [Fot. ze zb. FGEZ]

tymentrów z klapką o wymiarach sześć na cztery centymetry. Same kieszenie posiadały fałdy zaprasowane do wewnątrz²⁸. Po przeanalizowaniu dostępnych fotografii wynika, że zaprasowanie fałdy stosowano głównie w dolnych kieszeniach, pozostawiając górne w prostej formie lub umieszczając pośrodku kontrafałdę podobnie jak w bluzach PWK. Jest to nie jedyne odstępstwo jakie można zauważyć na zdjęciach związanych z tą kurtką, najczęściej jest to mniejsza ilość guzików lub nietypowa długość samej kurtki. Kurtka ta, podobnie jak bluza, przysługiwała wszystkim *pe-wiaczkom* bez względu na stopień.

Dla instruktorek przewidziany był jeszcze jeden rodzaj kurtki mundurowej, jakim był frencz. Był on oficjalnym strojem dla wszystkich instruktorek, w czasie służby oraz wszelkich uroczystych wystąpień. Był on barwy khaki, zapinany na trzy brązo-

we guziki. Prawdopodobnie był wykonany z tkaniny czesankowej (krepa, kamgarn, diagonal), a w pojedynczych przypadkach widuje się frencze wykonane z tkaniny lnianej. Frencz miał kołnierz wykładany szerokości pięciu centymetrów. Na kołnierzu do 1933 roku umieszczono patki granatowe, w kształcie rombu z oznakami służby i stopni organizacyjnych²⁹. Od 1933 roku na kołnierzu umieszczano tylko oznaczenia stopni organizacyjnych³⁰. Oprócz tego na patkach przymocowywano orły odmiany małej. Kieszenie górne, o wymiarach piętnaście na dwanaście centymetrów, posiadały kontrafałdę szerokości czterech centymetrów oraz były zamykane małym skórzanym guzikiem klapką o długości sześciu centymetrów. Dolne większe kieszenie miały wymiary dwadzieścia cztery centymetry długości i dwudziestu centymetrów szerokości.

Zbiórka Hufca Szkolnego, uczestniczki posiadają suknie typu HS, bluzy starego typu bez granatowych naramienników i mankietów. Zwraca uwagę różnorodność pasów. Prawdopodobnie zdjęcie wykonane w połowie lat trzydziestych [Fot. ze zb. FGEZ]

Kieszeń była zamykana klapką o długości siedmiu centymetrów, również za pomocą małego guzika. Rękaw z nakładanym mankietem koloru kurtki, zapinany był na jeden mały guzik. Został także określony typ bluzki noszony pod frencz. Miała być to bluzka typu angielskiego wykonana z płótna jedwabnego o kolorze kremowym lub białym. Bluzka miała mieć kołnierz stojący wykładany³¹. Tymczasowe przepisy mundurowe z 1935 roku dodają fakt nakładania na rękawy patek z oznaczeniem wyszkolenia i stopni instruktorskich. Warto zaznaczyć, że te ostatnie nakładano już od 1928 roku, czego nie wyszczególniono w przepisach z 1932 roku.

Dla wszystkich *pe-wiaczek* do powyższych części umundurowania w stroju służbowym jak i galowym obowiązywała ciemnogrnatowa spódnica. Rozróżniano ich trzy typy. Spódnica tzw. *starego wzoru* wprowadzona prawdopodobnie przepisami PUWFIPW w 1928 roku a opisana we *Wskazówkach organizacyjnych PWK* z 1932 roku. Była ona wykonana z ciemnogrnatowej wełny, posiadająca z przodu dwie kontrafałdy w odległości trzydziestu centymetrów od siebie. Spódnica ta miała sięgać trzydzieści pięć centymetrów od ziemi i mieć sto pięćdziesiąt centymetrów w obwodzie dolnego rantu³². Spódnica tzw. *nowego wzoru* wprowadzona do użytku *Tymczasowymi przepisami mundurowymi* z 1935 roku pomimo tej samej barwy, co jej poprzedniczka różniła się jednak krojem. Miała równy przód i tył, boki o lekko kłozowatym kształcie. Lewy bok sukni zachodził równym brytem szerokości dwudziestu dwóch centymetrów pod bryt przedni. Zapięcie było umieszczone na lewym boku na kryte guziki, sięgające do wysokości kolan, dół był nie zszyty. Spódniczka sięgała trzydziestu centymetrów od ziemi.

Suknia *Typu HS* przeznaczona dla Hufców Szkolnych PWK była plisowana, miała krój i długość spódniczek szkolnych z tą różnicą, że była wykonana z ciemnogrnatowego materiału³³. Spódnice *starego* i *nowego wzoru*, były noszone przez wszystkie uczestniczki PWK hufców pozaszkolnych oraz instruktorki. Uczestniczki Hufców Szkolnych obowiązywały spódniczki typu *HS*. Z zachowanych materiałów ikonograficznych oraz kronik filmowych nie można jednoznacznie wywnioskować, na jakiej zasadzie zostały wprowadzone suknie nowego wzoru i czy równało się to z zaprzestaniem użytkowania sukni starego wzoru. Słaba jakość zdjęć uniemożliwia w wielu przypadkach stwierdzenie rodzaju typu sukien noszonych przez *pe-wiaczki*. Wiele wątpliwości dotyczących wycofania sukni starego wzoru stanowią liczne zdjęcia i kroniki filmowe datowane na drugą połowę lat trzydziestych, gdzie występują suknie starego wzoru. Przykładem tego może być

kronika PAT z 1939 roku gdzie pokazano ćwiczącą członkinię PWK właśnie w starym typie sukien³⁴. Być może w kronice został wykorzystany materiał nagrany przed 1935 rokiem, niestety nie udało się zweryfikować tego faktu. Oprócz regulaminowych sukni na zdjęciach widać także pojedyncze suknie o nieregularnym kroju i być może kolorach.

Razem ze spódnicą *starego wzoru* w 1928 roku zostały zatwierdzone do użytku także spodnie. Wcześniej były one używane przez ochotniczki PWK uczestniczące w obozach organizowanych przez Klub Starszych Instruktorów PWK, który był anteną OPKdOK. Były to spodnie drelichowe lub sukienne barwy khaki. Sięgały pod kolana, zapinane były na pasek o szerokości pięciu centymetrów. Pasek ten był przyszyty pod kolanem zapinany z boku na dwa małe rogowe guziki³⁵. Spodnie posiadały dwie kieszenie umieszczone po bokach. Były używane przez *pe-wiaczki* w ciągu całego okresu funkcjonowania ruchu PWK. Na zdjęciach występują w nich głównie w czasie ćwiczeń polowych, obozów i wycieczek.

Od 1935 roku zostają wprowadzone do użytku spodnie długie – polowe. Rozdział IV, § 27 – *Organizacji personalnej*, OPKdOK L.dz. 2/35 z 1934 roku, podaje: [...] *poza tym do stroju ćwiczebnego należą spodnie granatowe długie...*, odwołujący się przy tym do *Wskazówek Organizacyjnych PWK* z 1932 roku. Należy zaznaczyć, że w przywołanych *Wskazówkach*, spodnie tego typu nie są opisane. Być może są to pierwsze próby wprowadzenia długich spodni, lub pomiędzy 1932–1934 rokiem wydano odpowiednie przepisy, do których nie udało się autorowi dotrzeć. Spodnie te miały być wykonane z lekkiej flanelki lub kory, barwy ciemnogrnatowej. Były lekko rozszerzane ku dołowi. Przy kostce miały mankiet zapinany za pomocą małych guzików w kolorze materiału. W pasie spodnie powinny być ściągnięte gumką, choć na niektórych zdjęciach można rozpoznać ściągnięcie za pomocą paska. Było to charakterystyczne dla wzorów przeznaczonych dla instruktorek. Wersje dla ochotniczek posiadały jedną małą kieszeń umieszczoną z tyłu po prawej stronie. Spodnie instruktorskie mogły być wykonane także z sukna, ujętego u góry w karczkowy pasek. W przeciwieństwie do poprzedniej wersji posiadały dwie kieszenie wewnętrzne umieszczone z przodu. Były usytuowane ukośnie między pasem a zapięciem. Zapięcia umieszczone były po bokach, zapinane na pięć małych dwudziurkowych guzików w kolorze materiału. Na pasie umieszczone były szlufki do przeciągnięcia paska sportowego³⁶. Spodnie obydwu typów były używane w czasie ćwiczeń, obozów oraz różnego rodzaju wewnętrznych zbiórek.

Trzy kursantki obozu szkoleniowego PWK, przygotowujące do zajęć sportowych. Ubrane są w granatowe spodnie sportowe oraz koszulki gimnastyczne z przypiętymi wyhaftowanymi odznakami PWK. Prawdopodobnie Spała po 1935 roku [Fot. ze zb. FGEZ]

Instruktorzy i członkinie OPKdOK w płaszczach sukiennych, po mszy w poznańskiej farze z okazji poświęcenia sztandaru dla Koła Poznań. Trzecia *Pewiaczka* z lewej ma na sobie nieregularny dwurzędowy płaszcz. Poznań, 8 XI 1936 rok [Fot. ze zb. FAIMPAKoWSK]

Uczestniczki i kadra plutonu szkoleniowego PWK. Pośrodku we frenczu z pełną gałą orderową st. przewodniczka Wanda Szaynokowa. Kursantki ubrane w spodnie starego typu, zapinane pod kolanem. Dobrze widoczne patki mankietowe z oznaczeniami wyszkolenia instruktorskiego oraz przeszkolenia fachowego. Skole, 1937 rok [Fot. ze zb. FGEZ]

W chłodniejsze dni, oraz w okresie jesienno-zimowym członkinie organizacji mogły nosić płaszcze różnych typów w zależności od obowiązujących przepisów. Najwcześniejszym ustalonym typem tego ubioru jest płaszcz opisany we *Wskazówkach Organizacyjnych PWK* z 1932 roku. Krojem on przypominał lekkie prochowce noszone w tamtym okresie przed kadre oficerską Wojska Polskiego. Miał mieć kolor khaki i być wykonany z gabardyny, zapinany na cztery ciemne rogowe guziki (w tym jeden pod szyją). Szerokie rękawy oraz pas ściągane były materiałowymi paskami. Długość jego powinna być równa długości spódniczki. Na płaszczu nie noszono żad-

nych oznaczeń stopni organizacyjnych ani instruktorskich. W wypadku niskich temperatur płaszcz miał mieć także możliwość przypinania ciepłej podszewki³⁷.

W 1935 roku w opisie tego płaszcza zachodzi tylko jedna zmiana ograniczająca się do zmiany koloru z khaki na piaskowy – beige. Również od tego roku wchodzi do użytku płaszcz sukienki koloru i kroju polowych płaszczy oficerskich wz. 36. Był on jednorzędowy, zapinany na sześć guzików rogowych lub skórzanych. Na kołnierzach i rękawach naszywano analogicznie jak na bluzach i kurtkach oznaki stopni organizacyjnych, wyszkolenia oraz oznaczenia instruktorskie. Długość płaszcza pokry-

Hufiec szkolny nr 4. Pewiaczki w spódnicach typu HS, bluzy typu przejściowego, na głowach granatowe berety. Pierwsza z prawej komendantka hufca Elżbieta Zawacka. Toruń po 1935 roku [Fot. ze zb. FGEZ]

Pas odświętny PWK w zbiorach MWL w Bydgoszczy [Fot. autor]

wała się z długością spódniczki³⁸. Płaszcz ten był najbardziej rozpowszechniony wśród oddziałów OPKdOK/PWK w drugiej połowie lat trzydziestych, jednakże zdarzają się pojedyncze przypadki występowania *pewiaczek* w nieregularnych dwurzędowych płaszczach sukiennych. W tymczasowych przepisach o umundurowaniu z 1935 roku, w podrozdziale poświęconym okryciom wierzchnim, występuje lakoniczny opis kurtki zimowej. Miała być ona luźna, rozszerzana ku dołowi z wykładanym kołnierzem, podobnie jak przy płaszczach wojskowych. Długość miała być równa odległości opuszczonej ręki z wyprostowanymi palcami. Przypominała ona krojem płaszcz ogólnowojskowy, niestety nie określono materiału, z jakiego miała być wykonana. Co ciekawe nie udało się odnaleźć jej na żadnych dostępnych zdjęciach, co poddaje w wątpliwość wprowadzenie tych kurtek na szerszą skalę.

Do wszystkich rodzajów umundurowania *pewiaczki* obowiązywały buty skórzane brązowe lub czarne, na niskim lub średnim obcasie. Mogły to być buciki, półbuciki oraz pantofle³⁹. Tyle mówią o tym instrukcje. Na podstawie zdjęć można stwierdzić, że w okresie letnim najbardziej rozpowszechnione była skórzane półbuciki lub pełne skórzane sandały. Na zdjęciach z zajęć polowych najczęściej widuje się skórzane buciki lub trzewiki sznurowane sięgające do kostki.

Integralną częścią umundurowania były pasy. Wedle przepisów obowiązywały pasy skórzane typu wojskowego mające szerokość trzech centymetrów, zapinane na jeden trzpień. Pasy tej szerokości bardzo często występują na zdjęciach datowanych na pierwszą połowę lat trzydziestych i przy oficjalnych wystąpieniach. Na zdjęciach z obozów lub pokazów najczęściej widuje się pasy szersze wzorowane na pasach dla szeregowców WP. Bez względu na ich rodzaj, pasy PWK miały charakterystyczny karabińczyk noszony na ruchomej szlufce. Nie udało się ustalić czy noszenie szerszych pasów było wprowadzone osobnymi przepisami, czy ogólnie przyjętą praktyką, aczkolwiek nieregularną. Większość uczestniczek nosi pasy zapięte *po damsku*, czyli na prawą stronę. Instruktorzy obowiązywał pas typu oficerskiego z poprzeczką lub bez. Poprzeczkę noszono w czasie wystąpień uroczystych i służbowych. W czasie ćwiczeń i poza służbą obowiązywała wersja bez poprzeczki. Wśród instruktorów widuje się różne wersje pasów od zaadaptowanych pasów oficerskich różnych typów po uszyte indywidualnie. Najczęstszą różnicą tych ostatnich jest sposób wykonania zapięcia *po damsku*, co skutkuje umieszczeniem poprzeczki na lewym ramieniu.

W czasie wystąpień uroczystych obowiązywał pas główny w wersji odświętnej. Konstrukcją przypominał pas salonowy

obowiązujący w Wojsku Polskim. Był on wykonany z granatowej jedwabnej taśmy podszyty cienką skórą. Zapinany był okrągłą klamrą o średnicy pięciu i pół centymetra z przylutowaną dużą odznaką PWK.

Wśród dokumentów oraz instrukcji mundurowych nie udało się odnaleźć przepisów dotyczących noszenia rękawiczek. Na wielu zdjęciach z wystąpień uroczystych widać *pewiaczki*, głównie instruktorki, występujące w skórzanych rękawiczkach. W okresie zimowym członkinie ćwiczące najczęściej posiadają rękawiczki dziane koloru zbliżonego do koloru płaszczy.

Ostatnim dodatkiem występującym w umundurowaniu OPKdOK/PWK i obowiązującym w czasie wystąpień uroczystych, był granatowy krawat. Wykonany był on z sukna bądź płótna, takiej długości, aby końcówka chowała się pod pasem głównym. Noszony był w czasie uroczystych wystąpień do bluz, a obowiązkowo przez cały czas do frenczów. Od drugiej połowy

Podinstruktorka w stopniu młodszej aspirantki. Umundurowanie polowe, Spała, sierpień 1939 roku [Ryc. A. Wróbel, ze zb. autora]

Rekonstrukcja podinstruktorki OPWK w stopniu mł. aspirantki, sierpień 1939 roku. *Pewiaczka* jest ubrana w lnianą kurtkę mundurową oraz długie granatowe spodnie typu instruktorskiego wykonane z gabardyny. Pas wzoru dla instruktorek bez poprzeczki. Na lewym rękawie opaska Czerwonego Krzyża. Przez lewe ramię przerzucony zrolowany koc z przytroczoną menażką, natomiast przez prawe ramię przewieszona torba sanitarna [Pozuje: Anna Stępniewska-Kłorek, Fot. Warsztaty Fotograficzne Widzieć Więcej. Rekonstrukcja 2009 rok]

lat trzydziestych na dostępnych fotografiach z wystąpień uroczystych, *pewiaczki* przestają nosić krawaty do bluz, starego i przejściowego typu oraz kurtek. Autorowi nie udało się ustalić na podstawie, jakich zarządzeń przestano zakładać krawaty.

Oprócz różnych rodzajów umundurowania członkinie PWK używały również ubiorów sportowych. W skład niego wchodziły: *koszulka gimnastyczna, bluza treningowa, spodenki gimnastyczne, spodnie sportowe, fezik* oraz *pantofle gimnastyczne*. *Koszulka gimnastyczna* była wykonana z białego płótna o kroju kimonowym z kołnierzykiem. Posiadała krótkie rękawki sięgające do połowy ramienia. Na piersi przypinano haftowane na sukiennej granatowej podkładce godło PWK. *Spodenki gimnastyczne* do 1935 roku były wykonane z czarnej satyny i sięgały pięć centymetrów nad kolana. Po bokach na szwach, umieszczony był po obu stronach granatowo-żółty lampas, wykonany z płótna lub satyny. Od 1935 roku spodenki skrócono tak, aby sięgały piętnaście centymetrów nad kolana oraz usunięto lampasy z bocznych szwów. *Bluza treningowa* podobnie jak i *spodnie*

sportowe były wykonane z ciemnogrnatowej flaneli, obie rzeczy ściągane były w pasie gumką. Bluza posiadała długi rękaw a spodnie długie nogawki niekiedy zakończone ściągaczami. Pantofle powinny być miękkie, płócienne lub z cienkiej skóry, na płaskiej elastycznej podszewie najlepiej sznurowane⁴⁰. Do 1935 roku używano jeszcze *koszulki sportowej* oraz *fezika*. Koszulka miała długi rękaw i wykonana była z białego płótna. Kołnier, mankiety oraz dół, miała obszyte paskiem ciemnogrnatowym materiału o szerokości trzech centymetrów. Przód koszulki sznurowany był żółtym sznurkiem. *Fezik*, jako nakrycie głowy natomiast był wykonany z białego trykotu z żółto-granatowym paskiem naszytym wokół i białym chwaścikiem na szczycie⁴¹. Stroje gimnastyczne były używane głównie w czasie zajęć sportowych realizowanych podczas obozów PWK oraz na zbiórkach.

Ruch PWK reprezentowany głównie przez OPKdOK/OPWK był jednym z największych ruchów kobiecych zrzeszających Polki przez cały okres niepodległości II Rzeczypospolitej. Liczne elementy umundurowania, przedstawione powyżej a wypracowane przez to stowarzyszenie na przestrzeni lat jest tylko jednym z wielu przykładów na niepowtarzalność tej organizacji.

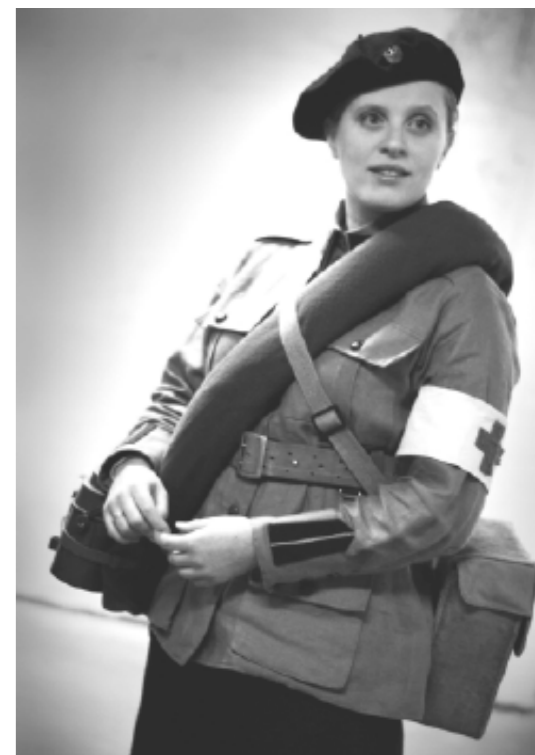
Bibliografia

- Archiwalia ze zbiorów Fundacja General Elżbiety Zawackiej.
Tymczasowe przepisy mundurowe, Komenda Naczelna OPWK do Obrony Kraju, L.dz. 1262/35, Warszawa 1935.
Instrukcja Mundurowa dla uczestniczek służby społecznej, Komenda Naczelna OPWK, L.dz. K.N. 9052/39 B.K. z dnia 30.VII.39 r., Warszawa, 1939 r.
Organizacja Personalna PWK., Komenda Naczelna OPWK, L.dz.K.N.9050/39/B.K. z dnia 30.VII.39 roku, Warszawa 1939.
Organizacja personalna, OPKdOK, OPKdOK L.dz. 2/35 zatwierdzony rozkazem L.64 Komendy Naczelnej z dnia 8 XII 1934 r.
Organizacja Personalna, Komenda Naczelna OPKdOK, L.dz.2/35 z dnia 8 grudnia 1934 roku, Warszawa.
Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK., Warszawa 1932. Markert Anna Eliza, *Przysposobienie Wojskowe Kobiet (1922–1939)*, Warszawa 2002.
Zawacka Elżbieta, *Czekając na rozkaz*, Lublin 1992.
Witekówna Maria Stanisława, *Wojskowa Służba Kobiet w SZP-ZWZ-AK*, Pruszków 1999.
Małgorzata Wiśniewska, *Przygotowanie obronne kobiet w Polsce w latach 1921–1939*, Toruń 2007.
Fundacja General Elżbiety Zawackiej.
Fundacja Ośrodka Karta, www.karta.org.pl, stan na 15.02.2009.
Narodowe Archiwum Cyfrowe, www.nac.gov.pl, stan na 15.02.2009.
Ogólnopolski miesięcznik ODKRYWCA, www.odkrywca-online.com, stan na 15.02.2009.
Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznych Odwach, www.odwach.pl, stan na 15.02.2009.
Zbiory własne Autora.

Przypisy

- Szerzej o dziejach tej organizacji patrz: M. Kłorek, *W spódnicy ale nie przy garach...*, dzieje Przysposobienia Wojskowego Kobiet 1928–1939, [w:] *Militaria XX wieku*, nr 3(37) Lublin 2010.
- A. E. Markert, *Przysposobienie Wojskowe Kobiet (1922–1939)*, Warszawa 2002.
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK.*, Warszawa 1932.
- Tymczasowe przepisy mundurowe*, Komenda Naczelna OPWK do Obrony Kraju, L.dz. 1262/35, Warszawa 1935.

- Organizacja personalna*, OPKdOK L.dz. 2/35 zatwierdzony rozkazem L.64 Komendy Naczelnej z dnia 8 XII 1934 roku.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Organizacja Personalna*, OPKdOK KN L.dz.560 z dnia 1 IV 1930 r., [w:] A. E. Markert, *Przysposobienie Wojskowe...*, s. 117.
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 31.
- Organizacja personalna*, OPKdOK L.dz. 2/35...
- Instrukcja Mundurowa dla uczestniczek służby społecznej...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 32.
- Instrukcji o Przysposobieniu Kobiet do Obrony Kraju*, Warszawa 1933, s. 3–5.
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 32.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Instrukcja Mundurowa dla uczestniczek służby społecznej...*
- Instrukcji o Przysposobieniu Kobiet do...*, s. 6.
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 18, *Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 24.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 23.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 23.
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 18–19.
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 18–19.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Instrukcja mundurowa...*
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 21–22.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 21–22, *Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 21.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Kronika PAT, maj 1939 rok.
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 21.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 27.
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 25, *Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Tymczasowe przepisy mundurowe...*
- Wskazówki Organizacyjne Pracy PWK...*, s. 25–27.

Hipotetyczna rekonstrukcja wyglądu członkini kobiecego batalionu PSW w Lwowie, wrzesień 1939 rok. *Pewiaczka* posiada umundurowanie nowego typu, na głowie granatowy beret z małą odznaką PWK. Przez ramię założony zrolowany koc z przytroczoną menażką, na pasie jedna trójkomorowa ładownica, uzbrojenie stanowi karabin Mauser wz. 98 [Pozuje: Anna Stępniewska-Kłorek. Fot. Warsztaty Fotograficzne Widzieć Więcej. Rekonstrukcja 2009 rok]